

KNIHY URČENÉ ŽENÁM, KNIHY URČENÉ MUŽŮM. ÚVAHY O MODLITEBNÍCH KNIHÁCH V ČECHÁCH V 18. STOLETÍ

MARIE-ÉLIZABETH DUCREUX

Pramenné dokumenty, které vznikly v Čechách v 18. století v souvislosti s potíráním kacířství, poukazují na časté užívání zakázaných knih. Výsledky, zprávy a korespondence farního duchovenstva či misionářů s konzistorií pražského arcibiskupství¹ zobrazují jejich majitele a předpokládané čtenáře. Kromě četných seznamů konfiskovaných knih pravidelně vypracovávaných arcibiskupskými misionáři, faráři či okresními vikáři² je možné tituly a občas i místa vydání konfiskovaných písemností nalézt v zápisech z výsledků jedinců podezřelých z kacířství. Od poslední třetiny 18. století tyto dokumenty obsahují nejenom tituly zakázaných knih (evangelických a pověřivých), ale také zmínky o knihách katolických: postilách, kancionálech, modlitebních knihách.

Je tedy zřejmé, že muži i ženy knihy vlastnili a používali je, nicméně okolnosti jejich četby odhalené v průběhu výsledků nám nedovolují s dostatečnou jistotou potvrdit existenci rozdílných postojů mužů a žen vůči knihám. Přísný rámec předem připravených dotazníků, na něž odpovídají lidé konfrontovaní s obavou, že musí utajovat své činy a svou motivaci, tyto možné odlišnosti nevyklučuje. Bylo by však nutné potvrdit je dalšími prameny, které by například zachycovaly charakteristické prvky každodennosti života mužů a žen, užití textů překračují pouhý akt četby,³ ale také rozdělení rolí během domácího praktikování víry.

¹ Tyto dokumenty pocházejí výhradně z fondů Arcibiskupství pražského (APA), které jsou uloženy v Národním archivu v Praze. Více o vztahu podezřelých z kacířství ke knihám v Čechách v 18. století viz: Marie-Elizabeth DUCREUX, *Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle*. In: Roger Chartier, ed., *Les Usages de l'Imprimé*. Paříž, Fayard 1987, s. 253–303; anglický překlad: Reading unto Death. Books and Readers in Eighteenth-Century Bohemia. In: Roger Chartier, ed., *The Culture of Print*. London – Princeton, Polity Press 1989, s. 191–229. Český překlad: Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. *Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1992, sv. XXXII, Fasc. 1–2, 1994, s. 51–80.

² Jedná se o vikáře jmenované od roku 1630 kardinálem Harrachem, pražským arcibiskupem, ne-jedná se o kaplany („capellanus“); jejich role je spravovat dvanáct až patnáct farností.

³ Více o používání knih v tradiční evropské společnosti viz zejména: Rolf ENGELSING, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart, Metzler 1973; Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt am Main, Deutscher Taschenbuch Verlag 1970. Dále také: E. FRANCOIS, *Les protestants allemands et la Bible. Diffusions et pratiques*. In: Yvon Belaval, Dominique Bourel, eds., *La Bible de tous les temps. Le siècle des Lumières et la Bible*. Paříž, Beauchesne 1986, s. 47–58; H.-E. BÖDEKER, G. CHAIX, P. VEIT, eds., *Le livre religieux et ses pratiques – Der Umgang mit dem religiösen Buch*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991. Mezi četnými Chartierovými pracemi: Roger CHARTIER, *Les Pratiques de l'écrit. Histoire de la vie privée*,

Při pohledu na knihy samotné lze pozorovat, že i jejich autoři, vydavatelé a tiskaři někdy rozlišují příjemce tím, že v titulu specifikují jeho pohlaví či věk. Nejpozději od konce 17. století se některé modlitební knížky v češtině či němčině (publikované v Čechách a na Moravě) přestávají jednotvárně obracet na „všechny zbožné křesťany“ a cílí na jedno nebo druhé pohlaví. Přítomnost těchto knih v domácnostech podezřelých z kacířství a potřeba inkvizitorů identifikovat tituly knih u nich nalezených mě vedly k otázce, jaké je místo dotazovaných mužů a žen ve stíhání hereze v 18. století, a k zájmu o to, co vypovídají podezřelí z kacířství o vztahu ke svým vlastním knihám. Na počátku mé úvahy o povaze a důvodech vzniku knih explicitně určených buďto mužům, nebo ženám stál vzorek těchto modlitebních knih z *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší do konce 18. století* (tisky z let 1501–1800)⁴ a analýza jejich obsahu, která však nemá v tomto příspěvku za úkol přesáhnout základní rámec dané problematiky.

1. Tváří v tvář jejich knihám: Čtenáři a čtenářky podezřelí z kacířství

Můžeme-li věřit statistikám pražského arcibiskupství, v 18. století byly vyšetřovány kvůli víře a zařazeny mezi podezřelé z kacířství tisíce obyvatel Čech – většina Čechů a jen několik málo Němců. Ve zprávách nazývaných „o stavu náboženství“, které se objevily s největší pravděpodobností kolem roku 1730, nalézáme každoroční shrnutí situace. Zdá se, že se nedochovaly všechny zprávy, lze dohledat dokumenty týkající se třiceti čtyř let mezi lety 1735 a 1780 (1735, 1739, 1740, 1746 až 1750, 1751 až 1755, 1759 až 1780), které udávají počet 11824 vyslychaných jedinců.⁵ Výsledky těchto jedinců jsou uchované v archivu pražského arcibiskupství.

Zachované dokumenty se týkají zejména venkovanů obou pohlaví, jakéhokoliv věku a stupně majetnosti (od nejbohatších po nejchudší): jsou to sedláci a hospodáři, chalupníci, ovcáci, čeledíni, ale také mlynáři, kováři, šenkýři, hospodští, umělci, rychtáři, učitelé a výjimečně (v jednom případě) i zástupce vrchnosti. Měšťané a další obyvatelé měst jsou v porovnání s ostatními zastoupeni málo. Odpovědi vyslychaných na otázky kladené misionářem nebo farářem, případně vikářem, nás velice často informují

sous la direction de Philippe Ariès et Georges Duby, sv. III, De la Renaissance aux Lumières, Paříž, Seuil 1986, s. 114–161.

⁴ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší do konce 18. století II. Tisky z let 1501–1800*. Praha, Národní knihovna 1939. Dále v textu citováno jako *Knihopis*.

⁵ NA, APA, roční zprávy nazvané *De statu religionis autem a De voto ecclesiastico*, karton H 5/2–3431⁴, folio (28) a (21) (roky 1739 a 1740), H 5/2–3431³ (roky 1746 až 1750), H 2/5 429³ (roky 1751 až 1755, zmínka roku 1735 v roce 1751), C 127/1214⁶ (roky 1759 až 1780). Čísla z předešlých let nejsou v těchto zprávách zachycena. Praxe výsledků pro podezření z kacířství je samozřejmě starší než první nalezené zprávy. Výsledky najdeme v archivu pražského arcibiskupství od konce 17. století, ale jejich počet významně stoupá od roku 1725/1730.

o jejich schopnosti číst a užívat knihy.⁶ Mnohdy se dozvídáme, zda uměli, nebo neuměli číst, a někdy to, zda je jejich schopnost porozumět textům kompletní, či jen částečná. Tichá četba není ve spisech, pokud je mi známo, nikdy evokována. Naopak, pokud je způsob čtení zmíněn, jedná se zpravidla o četbu nahlas: sousedé a blízcí „slyšeli“ naše podezřelé předčítat. Buďto se tedy podezřelí z kacírství oddávali více či méně hlasité oralizované četbě s náležitými pohyby úst o samotě, či byli uzavřeni v úzké společnosti. Kolektivní četba – s interpretací vybraných částí a následnou diskusí – hraje důležitou roli. Dotyční čtou, často opakovaně, stále stejné texty, které znají nazpaměť, a citují je, aby podpořili své vlastní názory.

Třebaže si některý z venkovských čtenářů uměl opsat texty pro svou vlastní potřebu nebo i pro potřebu někoho jiného, většina čtenářů psát neuměla. Jinak řečeno: rozeznávání písmen (tedy úplná nebo neúplná znalost čtení) se zdá být daleko rozšířenější než znalost psaní. Lze ale tvrdit, že je to pravda obzvláště u žen? Sliby, které vyžadovalo arcibiskupství od usvědčených i neusvědčených z hereze, se bohužel často nezachovaly kompletní a můžeme v nich napočítat jen 235 podpisů jedinců (*reversales juratae* nebo *non juratae*). Celkem 64 z 69 žen se spokojilo se třemi křížky nakreslenými po běžné formuli „[...] poněvadž psáti neumím, třema křížkama mou vlastní rukou učiněnýma stvrzuji“⁷, na druhou stranu 70 ze 156 mužských spisů je podepsaných.⁸

Výslechy jedinců pro podezření z kacírství jsou – navzdory jejich počtu – v podstatě kvalitativním pramenem a svou povahou se jedná o pramen stále otevřený. Ačkoliv jich bylo velké množství, nezdá se, že by byly objeveny nebo zachovány všechny – svou roli zde hraje náhoda, jež vstupuje na scénu a přivádí badatele na jejich stopu. Také není možné z těchto pramenů vyvodit definitivní závěry a ještě méně čísla týkající se mužů a žen. Nicméně v dokumentech, které – alespoň po roce 1750 – vede konzistoř pražského

⁶ Všechny tyto aspekty jsou podrobně rozebrány: M.-E. DUCREUX, *Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle*. Viz poznámku č.1. Zde se spokojím s uvedením jen hlavních rysů tohoto chování.

⁷ Například Anna Kubrová 18. února 1761 bez udání místa: „Co se můj závazek jest, a připověď svědomitá, poněvadž psáti sebe neumím, třema křížkama mou vlastní rukou učiněnýma stvrzuji dne 18. Feb. 1761“ (NA, APA, H2/74295); Anna Balcarová, 53 let, z Rovné, Roudnické panství, 21. února 1758: „Poněvadž psáti neumím, místo jména mého třemi křížkami poznamenala.“ Úplné texty 235 slibů a přísah, které mám k dispozici, jsou rozmístěny v 7 různých kartonech v archivu pražského arcibiskupství a datovány od roku 1713 až do roku 1779. Dvě ženy se osobně podepsaly svým jménem: emigrantka Johanna Heřmanová, narozena a vychovávána v Sasku, stáří 20 let, dcera Martina Heřmana, zahradníka v Grünberku, 15. října 1758 ve Zlonicích (H 2/54293) a Anna Turková, 45 let, osobně svobodná, žena vrchního ovčáka na panství Nové Dvory, Čáslavský kraj (H 2/64294). V dalších třech případech to byl svědek a farář, kteří místo ženy dokument podepsali. Všechny prameny těchto fondů jsou nekompletní a nedovolují nám statistickou analýzu, číselný údaj nám slouží jen jako orientační bod.

⁸ Pět dalších mužských slibů nese podpis viditelně napsaný jedním ze svědků, formule „podepsal jsem svou vlastní rukou“ chybí.

arcibiskupství, mají mužská jména mezi podezřelými mnohonásobnějším zastoupením. To ukazuje na fakt, že byli muži více ohroženi, podle trestních záznamů jsou daleko častěji odsouzeni než ženy: z celkem 739 rozsudků o herezi uchovaných pro Čechy v registrech Pražského královského apelačního soudu mezi lety 1689 a 1781 se osmdesát procent týká mužů (590 rozsudků proti 149).⁹

Často se stávalo, že lidé, kteří byli kontrolováni kvůli své četbě a svému chování, vlastnili více než jen jednu knihu. Základní „knihovna“ obsahovala bibli nebo její části, často přítomné ve více exemplářích a v různých vydáních: *Starý zákon* a jeho části, ve zvláštní oblibě byly zejména žalmy a *Kniha Sírachovcova*, *Nový zákon*, evangelia, epištoly, Apokalypsa, dále komentáře Písma, postily, kancionály, modlitební knížky, spisy o meditaci a katechismy. Časté jsou prorocké listy nebo knihy, vedle jiných zejména Sibylina proctví (častěji ve formě rukopisu než v tištěné podobě). Je třeba zdůraznit značné rozšíření titulů české předbělohorské éry, zejména náboženských, ale i světských. Vedle moravských a českých tisků vzniklých do roku 1620 se mezi zabavenými písemnostmi objevují také pozdější emigrantské tisky z Žitavy, Drážďan, Halle, Berlína, Lipska, Lešna, méně často pak ze Slezska či Horních Uher. Přibližně do roku 1775 není možné zjistit, jestli v případě podezřelého manželského páru – muže a ženy – má každý k dispozici své vlastní knihy.¹⁰ Kolem tohoto data se již ale daná otázka stává relevantní, odpovědi během výslechů více či méně jasně uvádějí takovou možnost. Jsou některé knihy společným majetkem obou manželů, zatímco jiné patří buď jednomu, nebo druhému z nich? I pokud tomu tak je, nejsme zatím bez dalších informací schopni zjistit rozdíl mezi vlastnictvím dané knihy a hypotetickým zvláštním vztahem přivlastnění si (opravdovou identifikací držitele s jeho vlastní knihou). Samotné církevní výslechy, i když jich bylo velké množství, se totiž nerovnají přiznání. Jsou to především nesouvislé obranné řeči, podléhají předem určenému rámci dotazníků, a proto se vždy pohybují mezi pravdivým a nepravdivým líčením skutečnosti. Vyslýchání těmito obrannými postoji čelili politickému a právnímu kontextu represe nekatolických vyznání, který stejně jako norma samotné katolické církve

⁹ Archivy Pražského královského apelačního soudu, NA, AS, Ortelní knihy, česká řada, inventární číslo 144–182, signatura 41/342 až 43/378. Pouze případy, kdy byla hereze prokázána, jsou po opakovaných výsleších podezřelých – ve farnosti, na panství nebo ve městě (kde výslech probíhal pod kontrolou konšelů) – předloženy odvolacímu soudu. Kontrola víry a náboženského chování obyvatelstva se nemůže měřit jen podle malého počtu udělených fyzických trestů nebo trestů vězení a někdy i smrti.

¹⁰ To není ostatně jediná změna odhalená ve výsleších, které bezprostředně předcházely vydání tolerančního patentu. Podezřelí vypovídají mnohem svobodněji a udávají daleko více detailů, které dříve vždy chyběly. Přístup duchovenstva, které vede výslech, je také značně rozdílný. Vše budi dojem vzájemné familiárnosti. Jedním z důvodů této změny je zajištění zmírnění trestů ukládaných čtenářům neschválených knih a také pravděpodobně ztížená pozice farního duchovenstva, jehož práce díky vydání několika patentů kolem roku 1775 podléhala větší kontrole.

udělal z kacířství „*crimen laesae majestatis divinae*“, to jest největší zločin urážky Božího majestátu. Z tohoto důvodu každý podezřelý – mimo vzácné případy – tíhl k tomu, aby si svými odpověďmi vytvořil přijatelnou a věrohodnou pozici, kde by mu mohly být jeho prohřešky odpuštěny. Podezřelý z kacířství tak často prohlašuje, že se podřídí všem trestům, které mu mohou být uloženy, protože je to jediný způsob, jak může být znovu přijat do susedského společenstva obce. V průběhu výslechu se tito muži a ženy snaží prezentovat jako dobří katolíci vzeší z katolických rodičů, jejichž náboženské praktiky se ocitly na scestí a jejichž víra byla vystavena vnějším svodům. Shodou okolností se tak jejich sebe prezentace příliš neliší od reprezentace největší části podezřelých z kacířství, kterou najdeme v některých normativních návodech ve spisech pražské arcibiskupské konzistoře. Kacířské knihy lákaly ke svedení z cesty. Zkusme sledovat způsob, jakým – na konci vlády Marie Terezie – vícero podezřelých prezentovalo to, co se nacházelo v jejich domovech. V roce 1777 Kateřina Bělíková, 40 let, z Přerova, manželka kováře z Čelákovic (Kouřimský kraj), ubytovala na jednu noc pašeráka ze Žitavy, který se – podle ní – vydával za manželova známého. Snad bez manželova vědomí (což je obvyklý způsob vzájemné manželské obrany) od něj koupila několik zakázaných modlitebních knížek, jejichž autorství vyslychající přisoudil emigrantovi Václavu Kleychovi.¹¹ Prohlásila, že nejdříve koupila dvě pro sebe, později – během druhé návštěvy tohoto kolportéra – třetí pro svou dceru.¹² Jedná se o tři „špalíčky“, malé knížky podélného formátu určené do kapsy. Přinejmenším jedním z nich je evangelický „manuálík“ s názvem *Ruční knížka*,¹³ jak vyplývá z doplňujícího výslechu zetě Bělíkové.¹⁴ Modlitby a chvalozpěvy, které v knize našla, se ženě hned zalíbily díky jejich povaze, „pevnější a hlubší, než je naše“, jak říká. Manžel je také ocenil, ale ve svých odpovědích byl obezřetnější. Bělíková neprodleně oznámila, že chová ještě „své vlastní katolické knihy“. Tento výraz ve skutečnosti označuje jen jednu

¹¹ Václav Kleych, narozen v roce 1682 v Lažanech u Litomyšle, zemřel v roce 1737 v Nespalech u Trenčína (dnešní Slovensko). V roce 1707 se svou manželkou a dvěma malými dětmi emigroval do Žitavy (Horní Lužice), kde na své náklady překládal, editoval a kompiloval evangelické knihy pro potřebu českých exulantů a také za účelem jejich distribuce do Čech a na Moravu.

¹² NA, APA, H 2/9 4439, výslech Jana Pečenky, 14. ledna 1777 v Čelákovicích. Výsledky jednotlivých členů rodiny se v tomto bodě rozcházejí a mladá žena (nucena svou matkou) si mohla tuto knihu koupit sama.

¹³ *Ruční knížka*: tento titul, citovaný na více místech článku, může představovat dvě odlišné modlitební knihy, často zaměňované, jejichž autorství je připisované Václavu Kleychovi (i podle Indexu zakázaných knih 18. století. Autorem prvního „manuálíku“ (*Ruční knížka, v níž se zdržují nejvybranější modlitby, prosby a žádosti, nejpronikavější lkání a vzdychání* [...]), místo tisku neznámé, 1687, 1694, Žitava 1708, 1708, 1719) je Kašpar Motěšický, narozený v Těšíně ve Slezsku v roce 1651, zemřel v roce 1689 v Žitavě, kde byl farářem českých emigrantů. Více jeho knih je přeloženo z němčiny. Druhý „manuálík“ je připisovaný jeho editorovi Václavu Kleychovi, který jej i přeložil z němčiny: *Nábožných křestanů ruční knížka, kteráž v sobě obsahuje modlitby vroucné, prosby a žádosti nejpronikavější* [...], Žitava 1709, 1716, 1718, 1729, 1773 (?), 1779 (?), 1781 (?), Praha 1782.

¹⁴ Jedná se o Jana Pečenku, citovaný výslech.

modlitební knihu – *O dvou sestřích*, o svaté Gertrudě a svaté Mechtildě. Také upřesnila, že její manžel vlastní dvě další katolické knihy, *Postilu* od jezuity Matěje Václava Šteyera a Paroubkovy žalmy.¹⁵ Manželé si taktéž vypůjčili na jeden nebo dva týdny bibli vytištěnou ve druhé polovině 16. století u pražského nakladatele Jiřího Melantricha, která byla opravena, a tudíž tolerována.¹⁶ Správce panství jim zabavil během předchozí „návštěvy“, což znamená během posledního honu na knihy v domácnostech, rukopis nějakého prorocství. Jejich osmnáctiletá dcera Kateřina a čtyřiadvacetiletý manžel Jan Pečenka, sedlák z Přerova, prohlásili, že každý má „své vlastní“ knihy. Během výslechů mladí manželé jmenovali mimo jiné tři katolické tituly, u nichž se na dvou shodli: evangelium a katolický písňový kalendář. Jejich odpovědi se ale rozcházejí u třetího titulu: mladá žena udává „svých“ *Pět červených korálků*,¹⁷ zatímco její manžel mluví o *Duchovním budičku*. Poslední kniha, tentokrát zakázaná, je u obou manželských párů totožná, jde opět o onen „manuálník“ (*Ruční knížka*) zakoupený u matky mladé ženy.¹⁸ Pavel Vacek, v roce 1778 mu bylo 23 let, svobodný čeledín z vesnice Slivno v Boleslavském kraji, vlastnil také „své katolické modlitby“¹⁹ – stejný

¹⁵ NA, APA, HA 2/9 443⁹, výslech Kateřiny Bělikové začal 18. prosince 1776 a byl dokončen 27. ledna 1777 v Čelákovících. Její otec je Jiří Homola, rychtář ve Velence. Běliková zná dobře katolický katechismus, na otázku z dotazníku č. 5: „Jaké knihy máte a jaké jste měla?“ odpovídá: „Mám mý knihy katolický 2 [= dvou] sester [jedná se o knihu *O dvou sestřích*, modlitby sv. Gertrudy a sv. Mechtildy, pozn. autorky], muž Postilu a Žalmy Paroubkovský“; „Sic sub inquisitione reperti subscripti“, dodávají děkan Čelákovic Jeník a misionář Němeček. „Mimo těch jsem měla Bibli od hamlknechta Václava Jirmusa z Velenky před Všema Svatejma, juž nevím, jestli asi na 2 neděle nebo míň vypůjčenou, já jí sama přinesla od toho hamlknechta v koší, byla jsem v Velence u přátce [sic], tak jsem k němu zašla, tu bibli sem viděla nad posteli ležet, však ten hamlknecht nebyl doma jen co žena, já ženě řekla, že se jí nic nestane, proto sem si ji vypůjčila, poněvadž sem slyšívala tak od lidí, že je tam pěkný čtení [...]“ „Než níakou psanou pan správce vzal při visitaci, muž mi řekl, že je to prorocství, co v něm ale je, ani jsem ho neslyšela číst, ani sem sama nečetla.“ Dále přiznává vlastnictví dalších knih: „Mám knížky 2 doma, jednou maličkou a druhou větší skovaný v koudeli na půdě, po visitaci pana správce tam sem je skovala, aby žádný o nich nic nevěděl, prve sem je měla na vošatce v komoře pod posteli [...]“ Jedná se, dodává misionář, o dva „špalíčky“, dvě modlitební knížky vydané Václavem Kleychem, jejichž názvy nejsou pro tentokrát nijak specifikované. Koupila je každou za 36 krejcarů od muže ze Žitavy, od kterého již koupila třetí „špalíček“ pro svou dceru. Zde poprvé četla v přítomnosti obchodníka, říká, modlitby z Kleychovy knihy: „[...] tak jsem je četla, a hned se mně to zalíbilo, že je to pěkný a že to v našich knihách nenacházím, tak sem to hned počala jmilovat [sic], též mně okázal v obojích těch knížkách písničky, a k některem mně naučil notu, ty písničky se mně zalíbily, že sou důkladnější nežli naše zde [...]“.

¹⁶ Jedná se o bibli, o které mluví během výslechu Kateřina Běliková v pasážích citovaných výše. O tomto titulu se dozvídáme z poznámky misionáře Němečka u otázky číslo 5 (u výslechu jejího manžela, který začal 18. prosince 1776 a skončil 29. ledna 1777), NA, APA H 2/9 4439.

¹⁷ NA, APA, H 2/9 4439, výslech z 8. ledna 1777 v Čelákovících: „Mám mejch 5 červených kolárů [sic], Písničky vejroční a Evangelium [...]“

¹⁸ NA, APA, H 2/9 4439, výslech Jana Pečenky: „Mám mý knížky, Budiček duchovní, Evangelium malý katol(ické) a Vejroční písničky. Mimo těch, co mám juž popírat, mám malou knížku, kterák se jmenuje rudčkní [sic] knížka, tu sem koupil u mý tchyně kovářský Přerovský po žních, a to tím způsobem [...]“

¹⁹ NA, APA, H 2/9 4439, výslech Pavla Vacka 21. prosince 1778 ve Slivnu. „Mám mý katolický modlitby Budiček duchovní“, a misionář Němeček upřesňuje: „subscriptus“.

Duchovní budiček jako Jan Pečenka a evangelické (zakázané) vydání *Nového zákona*.²⁰ Minimálně šest knih bylo v prosinci 1778 u Josefa Ryby, mlynáře na „Červeném mlejně“ na panství Hořín (děkanství Kostelec nad Labem, Kouřimský kraj). Mezi čtyřmi zakázanými tituly nalezneme tři modlitební knihy, mezi kterými je „manuálník“ *Ruční knížka*²¹ a bezpochyby *Nový zákon*. Některé z nich mohou klidně patřit prvnímu „zaměstnanci“ mlynáře, stárkovi,²² ale mlynářka Anna Rybová, 26 let, potvrzuje, že dvě z nich jsou vlastním majetkem páru a že ona má pro svou vlastní potřebu „svou knihu katolických modliteb“, *Nebeklič*, zajisté od německého kapucína Martina z Kochemu.²³ Její manžel podle ní navíc zdědil bibli v češtině ze 16. století, která byla povolena, neboť se jednalo o opravenou verzi.²⁴ Stárek Jiří Karlas během výslechu připomíná „své“ „knihy svatého Jana Nepomuckého“ a přiznává, že má v majetku *Rajskou růži* vydanou v Berlíně, kterou misionář přepisuje Johannu Arndtovi.²⁵ Jeho pomocník Václav Kroch, který rodinu udal, odpovídá farářům a misionářům, kteří se ho ptají na knihy, následujícím způsobem: „Mám mý katolický modlitby, misionářský.“²⁶ Dále jmenuje „knihy od Motěšického“, ze kterých se modlila paní domu: „A zajisté, jak

²⁰ Týž: „[...] mimo těch Modliteb měl jsem Zákonek [...], Nový, ten jsem koupil před 2ma léty od jistého neznámého světem jdoucího člověka, vyhlížel jako obdankovaný voják [...] a když mně jej prodával, doložil, že budu mít potěšení s čtením S. Evangelium, však abych ho neukazoval každému, sice že o něj přijdu [...]“.

²¹ Autorem jedné z těchto modlitebních knih a pravděpodobně i „manuálníku“ je Motěšický, neboť mládek Kroch mluví o mlynáře, která se často modlila „v knížkách Motěšických“, které i on četl.

²² Nic není jisté, neboť se jedná o utajené knihy, které jim přinesly obvinění a sérii výslechů. Mlynářka poukazuje (u sebe i u manžela) na to, že se jednalo pravděpodobně o povolenou knihu (první případ) a o knihu tolerovanou (druhý případ).

²³ Více o Martinovi z Kochemu: *Lexicon Capucinatorum. Promptuarium historicobibliographicum fratrum minorum capucinatorum 1525–1950*. Řím, Bibliotheca Collegii Internationalis S. Laurentii Brundusini 1951, sl. 1063–1065; Ch. SCHULTE, *P. Martin von Cochem 1634–1712. Sein Leben und seine Schriften. Freiburg im Breisgau 1910; Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique X*. Paříž, Beauchesne 1980, heslo *Martin de Cochem*, sl. 680–682. Martin z Kochemu žil před rokem 1696 několik let v Praze. Jeho knihy – v němčině nebo v českých překladech – byly v Praze a i v jiných českých a moravských městech opětovně vydávány.

²⁴ NA, APA, H 2/9 443⁹, výslech Anny Rybové, 14. prosince 1778: „Mám mý Modlitby Nebeský klíč; muž taky od svých rodičů přines knihu roztrhanou, je bible, co rače vidět. Mimo těch, jak sem vyznala, vyznávám taky, že sem měla knížky z černejma deškama, který rače vzít z almářky [...], z těch sem četla, sou tam nepovědomý modlitby však vroucný; asi 10×, kdykoliv je stárek nechal buď na vokně, neb na stole, já z nich veřejně četla, nic sem zlého proti víře naší katolický tam nenašla, ani mně stárek neřekl, že sou dolejšího vydání a zde zapověděný. Mimo těch nyní oznamených modliteb taky sem měla knížky malý s papírovějma deškama ošumělý, který taky rače z tý almářky vzít, jak jím říkají, nevím, sou taky stárkovy [...], když je nechal na stole neb v okně, sem je vzala a z nich se modlila, poněvadž tam byly k Svaté Trojici pěkný modlitby, ty sem se jenom modlila a nic víc.“ Znovu vystupuje se svou odpovědí na sedmou otázku, že si také vypůjčila zakázaný *Nový zákon (Zákonek)* od muže, který jí prodal zajíce. Končí přiznáním, že vlastnila *Ruční knížku*, kterou misionář přepisuje Václavu Kleychovi. Její služebník Václav Kroch mluví o knihách od Motěšického. Víme, že tento posledně jmenovaný „manuálník“ a „manuálník“ připisovaný Kleychovi jsou často zaměňovány.

²⁵ NA, APA, H 2/9 4439, výslech Jiřího Karlase, 15. prosince 1778.

²⁶ NA, APA, H 2/9 4439, výslech Václava Krocha, 12. prosince 1778.

jsou tam modlitby vroucné a lahodné, mně by se to bylo zalíbilo, tak se bych byl snadno dal svédst (sic), tak napotom sem rači šel z místa pryč.“²⁷ Jan Javůrek, pětáctřicetiletý nádeník z Malé Čejtice z Boleslavského kraje, vyslýchaný 20. února 1779, vlastnil *Nový zákon* vydaný v Halle, ale také čtyři katolické knihy: *Postilu*, *Knihu Sírachovcovu*, *Rajskou růži* a *Pět červených korálův*. Veronika Niznerová z Bezna vlastnila katolickou modlitební knížku *Pět červených korálův*, ale také zakázaný „špalíček“ a jeden její syn, adolescent, který u ní už nebydlel, ukázal katolické modlitby. Nakonec Pětatřicetiletý Jiří Jelínek, narozený ve Chvalkovičkách, čeledín na jednom dvoře v daném panství, vlastnil *Ruční knížku* („manuálník“) a *Vroucné a nábožné modlitby* sestavené Kleychem. „[...] ale tyto knihy se mi nelíbily,“ říká, „neboť v nich nejsou žádné modlitby ke svatým, ani k Panence Marii“; také je prodal za půl korce ječmene své sousedce Ludmile Drškové, která si každou neděli nechávala své knihy interpretovat a komentovat sousedem.²⁸ Na věroučné otázky, kterými končí výsledky podezřelých, všichni muži a všechny ženy odpovídají jako dobří katolíci.

Uvedené výpovědi vybízejí k několika typům otázek. Nejprve je třeba zdůraznit, že muži a ženy vyslýchaní mezi roky 1776 a 1779 patří k poslední generaci, která byla vystavena represím proti nekatolíkům (ustanoveným po roce 1620). K ukončení politické protireformace došlo v roce 1781 vydáním tolerančního patentu, který vedl k dalším tisícům výsledků, z nichž je patrné, že Češi veřejně odmítali katolicismus, ale stejně tak i luteránství a kalvinismus.²⁹ (Něméně se už jedná o další historickou etapu náboženské kontroly v rámci habsburské monarchie.) V předvečer této změny Češi podezřelí ze špatné víry, kteří – ať už opravdu, či nikoliv – inklinují ke kryptoprotelantismu, často vlastní katolické knihy. Perfektně ovládají katechismus katolické církve. O několik desetiletí dříve tyto dva fakty ještě vůbec neplatily. Výsledky tedy nabízí pohled na výsledek 160 let úsilí vynaloženého na rekatolizaci země.

Citovaní podezřelí a obecně všichni, na které narazíme mezi lety 1770–1780, rádi vyprávějí o kontextu svého obcování se zakázanými knihami. Muži

²⁷ Týž.

²⁸ Výsledky Jana Javůrka, Veroniky Niznerové a Jiřího Jelínka. NA, APA, H 2/94439.

²⁹ To jsou, jak je dobře známo, dvě evangelické konfese povolené Josefem II. v rámci tolerančního patentu. Část těchto výsledků byla publikována: Antonín REZEK, Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX.* I.–II. Praha, Česká akademie věd a umění 1927–1934; Václav SCHULTZ, *Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství Litomyšlském v století XVIII.* Praha, Česká Akademie císaře Františka Josefa 1915; Karel Václav ADÁMEK, *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku.* I.–II. Praha, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění 1911–1926; Zdeněk Jan MEDEK, *Na slunce a do mrazu. První čas josefinské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě.* Praha, Kalich 1982. Přečhod sem a tam mezi několika konfesemi pokračuje i na začátku 19. století, alespoň ve východních Čechách. Cituji dva příklady v knize: M.-E. DUCREUX, *Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle*, s. 268–270. Viz poznámku č. 1.

a ženy se svěřují s tím, jak se s nimi setkali a jak je (ženy možná ještě více než muži) zatajovali a schovávali co možná nejdéle. Tyto okolnosti (ať už reálné, či nikoliv, což zde není důležité) je přitom vedou k uvádění přemíry detailů. Například mlynářka Anna Rybová kupovala u mlýnského náhonu od vysloužilce zajíce a viděla „vykukovat“ z jeho košíku knihu, kterou si od něho následně vypůjčila. U příležitosti vigilií přadlen v rodné vesnici zase Kateřina Bělíková zpozorovala u svého souseda – pasáka ovcí („hamlknechta“) – bibli, kterou si odnesla. Ještě více než tyto běžné události života se svou sítí vztahů a materiální tísní však, podle mého názoru, zasluhují pozornost citová vzplanutí k některým zakázaným knihám.

Zmíněné ženy vyhledávají, čtou a nechávají si číst³⁰ bibli, evangelia, modlitební knížky, které kompilují a vydávají emigranti na přelomu 17. a 18. století (nejčastěji Kleych nebo Motěšický), zpívají písničky pro svou osobní potěchu a uspokojení, které jim to – podle nich samých – přináší. Několik z těchto žen se až dychtivě snaží být v kontaktu s moderními knihami českých evangelíků. Zdá se, že díla vydaná před Bílou horou již nemají na konci 18. století takovou reputaci, aby vzbudila stejný zájem a citové zaujetí.³¹ Evangelické písničky a modlitby z evangelických špalíčků jsou „sladké“, „pěkné“, „spasitelné“, neodolatelné. Tyto malé „manuálníky“ bezpochyby podporují fenomén osobního přivlastnění si,³² jehož důvody mohou být zajisté různé.

Na druhou stranu se knihovničky všech zde zmíněných osob jeví jako konfesně smíšené. Podezřelí vždy spěchají, aby citovali v první řadě tituly, o kterých vědí nebo o kterých se domnívají, že jsou povolené, a u nich často zdůrazňují „katolický“ charakter. Tyto informace pocházejí z odpovědí na první otázku vyšetřovatelů, která zjišťovala obecné informace o knihách vyslychaných (to odpovídá celkové páté otázce používaného výslechového protokolu). Bohužel pro nás podezřelí příliš nezabíhají do podrobností o užívání knih, i když je pravda, že na to nejsou tázáni. Nicméně zastavme se u tak ochotně představených katolických knih. Pokud vím, do poslední třetiny 18. století o nich nenajdeme ve výsleších žádnou zmínku, ale později je jejich přítomnost téměř konstantní.

Jakým způsobem se takové knihy k daným mužům a ženám dostaly? Obecně vzato nemáme ani v dnešní době dostatečné znalosti o užívání a vydávání knih v českém království v 17. a 18. století a obchodu s nimi. Výsledky nás sice informují o častém ilegálním šíření a distribuční síti zakázaných

³⁰ A to dokonce i když ony samy umí číst, což je případ všech zde citovaných žen.

³¹ M.-E. DUCREUX, *Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle*, s. 285–286. Viz poznámku č. 1.

³² Ačkoliv tyto podezřelí mohou být považováni za kryptoprotestanty, jde o termín, který nevystihuje složitost celé situace a ambivalentnost jejich vlastních hodnocení a názorů, kdy se mnozí z nich – snad v rámci sebeobrany – snaží prokázat, že jsou dobrými katolíky.

heretických knih,³³ ale nepřinášejí žádné údaje o tom, jak lidé získali další tisky a písemnosti, včetně katolické produkce. Někdy odpovědi nabývají povahy indicií: výše citovaný mlynářský pomocník Václav Kroch mluví o katolických modlitbách „misionářských“, což vyvolává dvě hypotézy: buď se jedná o dar stálého misionáře „arcibiskupského“ či „krajského“, nebo jde o manuál či misijní knihu, která se podobá těm, jež byly určeny pro evropské misie v 18. století.³⁴ Nicméně vícero zdrojů nám dovoluje domněnku, že katolické tituly, které vlastnili naši podezřelí z kacířství, mohly s největší pravděpodobností pocházet z knižní distribuce organizované misionáři nebo biskupy. Od roku 1772 zprávy *De statu religionis autem* systematicky každý rok zaznamenávají existenci toho, co nazývají „náhrada“ – katolické knihy „pocivé“, „zbožné“, „dobré“ darované výměnou za heretická nebo „obscénní“ a „okultní“ díla, která byla konfiskována misionáři během českých a německých kajících misí – tedy jezuity do roku 1773 a pak arcibiskupskými misionáři.³⁵ Není možné rozhodnout, jestli se využívání těchto distribucí obecně rozšiřuje, nebo jestli pramenné zmínky odhalují a zdůrazňují existenci něčeho, co mělo dávné kořeny a bylo dlouhodobě využíváno. Vždyť myšlenka vyměnit špatné knihy za dobré vznikla nejpozději v polovině 17. století.³⁶ Bohužel dané dokumenty, složené ze souhrnu vícero zpráv – mezi jinými obsahují i zprávy z misí –, neuvádějí tituly

³³ M.-E. DUCREUX, *Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle*, s. 274–279. Viz poznámku č. 1.

³⁴ LOUIS CHÂTELLIER, *Livres et missions rurales au XVIIIe siècle. L'exemple des missions jésuites dans les pays germaniques*. In: H.-E. Bödeker, G. Chaix, P. Veit, eds., *Le livre religieux et ses pratiques – Der Umgang mit dem religiösen Buch*, s. 183–193; LOUIS CHÂTELLIER, *La religion des pauvres. Les sources du christianisme moderne, XVIe–XIXe siècles*. Paříž, Aubier, 1993, s. 255–262, kde zmiňuje příklad rakouského jezuita-misionáře Parhamera a jeho misijní knihu z roku 1750. Českým příkladem těchto misijních manuálů je: *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování dle navržením missionis, neboližto duchovního vyslání. Všem o spasení, a dokonalost duši svých pečujícím na ruku dané, skrze jednoho kněze kajícího vyslání*, vydáno v Praze Františkem Jefábkem bez udání data, pravděpodobně po roce 1773.

³⁵ NA, APA, C 127/I²¹⁴⁶, roky 1759 až 1786. V roce 1772: „[...] libellos quoque diversarum sectarum erroribus refertos, catholicos et plurimum substituentes ac voluntarie potissimum extraditos collegerint 896.“ V roce 1773: minimálně 2850 distribuovaných knih; v roce 1774: více než 1500 katolických knih distribuováno; v roce 1775: 1390 distribuovaných knih; v roce 1776: hodně konfiskovaných knih („multo plures“) nahrazeno (bez udání počtu); v roce 1777: 492 konfiskovaných a na jejich místo nahrazených knih a 144 „libri dubiae fidei lustrati et subscripti“, knihy konfiskované a distribuované; v roce 1778: 400 distribuovaných knih, v roce 1780 700 knih. Korespondence mezi arcibiskupskými misionáři a konzistory pražského arcibiskupství uvádí také knihy, které byly sepsány a vytištěny na náklady arcibiskupství. Distribuce katolických knih je častá během venkovských misí v německém prostoru. LOUIS CHÂTELLIER, *Mission et conversion dans l'espace rhénan et germanique à la fin du XVIIIe siècle*. In: *Les réveils missionnaires en France du Moyen-âge à nos jours (XIIe–XXe siècles)*. Paříž, Beauchesne 1984, s. 83–89; LOUIS CHÂTELLIER, *Livres et missions rurales au XVIIIe siècle. L'exemple des missions jésuites dans les pays germaniques*.

³⁶ Marie-Elizabeth DUCREUX, *Le livre et l'hérésie, modes de lecture et politique du livre en Bohême au XVIIIe siècle*. In: H.-E. Bödeker, G. Chaix, P. Veit, eds., *Le livre religieux et ses pratiques – Der Umgang mit dem religiösen Buch*, s. 131–155. (Česká rozšířená verze: *Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století*. In: *Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století*. Praha, Literární archiv 1994, s. 61–88).

nahrazovaných výtisků (od několika set až po několik tisíc každý rok) ani přesně nespecifikují místa distribuce. „Výměna“ knih probíhala již dříve, jak dokazují zprávy arcibiskupské konzistoře týkající se let 1739 a 1740,³⁷ které nás informují o 1474 darovaných výtiscích postil, *Nového zákona*, žalmů a katechismů a o 6000 exemplářích *Nucleus Doctrinae Christianae* – s největší pravděpodobností se jedná o katechismus Bernharda Mercatorise, který byl v tu dobu znovu vydán³⁸ a o němž nevíme, jestli byl distribuován v němčině, nebo v češtině. V roce 1740 bylo v českých městech a na českém venkově rozšířeno 1929 exemplářů *Jádra naučení křesťanského* (což je český název pro výše uvedený *Nucleus*) a dalších – pouhých – 31 výtisků jeho německého vydání; dále 60 katechismů v němčině, 53 exemplářů *Korn aller Gebethe*,³⁹ stovka *Grosse a Kleine Baumgarten* od Martina z Kochemu a stejně *Kleine Gertruden Büchel*.⁴⁰ Naopak pro české obyvatelstvo bylo určeno 29 Paroubkových žalmů a dvě *Citavy Nového zákona* od jezuity Antonína Koniáše. Mimo jiné existují četné soupisy titulů k distribuci pocházejících z jezuitského nakladatelství Dědictví svatého Václava nebo z arcibiskupství. Prameny, na něž odkazují, svědčí o skutečné politice vydávání katolických knih, která je – podle mého – uváděna do praxe od 17. století a která se zřetelně projevuje během 18. století.⁴¹ Zbývá vyjasnit, jestli byly tyto „náhrady“ srovnatelné s regionální distribucí, do jaké míry byly masivní, či zda zůstávaly spíše sporadické, a zejména jestli byly nezávislé na konfiskacích knih a spisů. Jinak řečeno: jestli se týkaly pouze lidí, kterým byly knihy zabaveny, nebo se dotkly i širšího a anonymního vzorku obyvatelstva Čech.

³⁷ Relace *De voto ecclesiastico*, 1739 a 1740: NA, APA H 5/2–3 443¹⁴.

³⁸ B. MERCATORIS, *Jádro naučení křesťanského aneb neomilný vejkład víry skrze otázku a odpověď z Pisma Svatého* [...]. Praha 1700, 1726 a 1739 (*Knihopis* 5506–5508). V roce 1738 v jednom svém dopisu arcibiskupské konzistoři doporučuje misionář František Fleischer znovu vydat tento katechismus, který se lidem líbí (NA, APA, H 5/2–3 431⁴⁽²⁸⁾).

³⁹ Nemohla jsem tento titul, který nefiguruje v *Knihopisu*, identifikovat, nicméně jsem ho našla v knize modliteb v němčině – *Geistreicher Granat-Apfel* [...] *für alle Menschen, in allem Alter, in allen Ständen, in allem Anliegen, in allen Zeiten sehr nüsslich, trostreich und dienlich*, vytištěno v Praze u Františka Jeřábka (= Frantz Gerzabeck), „in der eisener Thier“ bez udání data (kolem roku 1776, jestli můžeme věřit kalendáři, kterým tento výbor modliteb začíná). Strany 308–333 zahrnují cyklus modliteb nazvaný *Kern aller Gebetter. Nemlichen: Die Danksagung gegen GOTŤ vor alles Gute. Das Gebett zu GOTŤ um alles Gute. Und die Fürbitt bey GOTŤ vor alle Menschen*. České vydání – *Pět červených korálků* – vyšlo bez datace u stejného tiskaře, obsahuje na stranách 23–43 českou verzi toho samého – *Jádro všech modliteb. Totižto: Děkování k Bohu za všechno dobré. Modlitba k Bohu o všechno dobré. A orodování u Boha za všechny lidi*.

⁴⁰ Tyto modlitby svaté Gertrudy jsou doplňkem (název a edice neidentifikovány) toho, co známe v češtině a o čem bude pojednáno dále.

⁴¹ Například viz NA, APA, C 138/42208. Detailněji Marie-Elizabeth DUCREUX, *Le livre et l'hérésie, modes de lecture et politique du livre en Bohême au XVIIIe siècle*. Česká rozšířená verze viz pozn. 36.